

Porin Šćukanec Rezniček

Zavisni grobovi u Prvoj dinastiji staroga Egipta: Teorijski pristup

Uvod

Tema formiranja države jedna je od najistraživanijih u društvenim znanostima.¹ Ta je kompleksnost često dijelila znanstvenu zajednicu, stoga su se formirale razne škole mišljenja. Kao jedno od najranijih složenih društava, stari Egipt je u središnjici tih rasprava – posebice je proučavan ranodinastički period koji, kako sugerira Wengrow², predstavlja razdoblje inovacije. Podaci su uvelike uništeni i opljačkani te se zbog toga interpretacija bazira na djelomičnim materijalnim ostacima. Unatoč teškim oštećenjima, jedan od najboljih izvora informacija jesu groblja. Što se tiče ranodinastičkog razdoblja, postoji nekoliko relevantnih lokaliteta, poput Abidosa u Gornjem Egiptu i Sakare u Donjem Egiptu. Na tim se mjestima nalaze spomenici najranijih vladara Egipta i njihovih dužnosnika, koji su tamo pokopani ili su izgradili kenotafe, mastabe ili pogrebne palače.³ Iako i dalje postoji mnogo toga što ne znamo o ranim egipatskim vladarima, informacije o njima detaljno su proučavane⁴ jer je riječ o najvišem nivou društva. Iz tog razloga moj fokus neće biti na njima; naprotiv, posvetit ću se proučavanju nižih slojeva društva – elite koja je bila pokopana oko vladareva spomenika. Razlika je vrlo dobro prikazana u Martinovu istraživanju stela,⁵ iako su kontekst stela i atribucija grobova osporavani.⁶

U ovome slučaju, neki od elitnih pripadnika društva bili su pokopani oko kralja i kraljice iz ranodinastičkog doba. Takva specifična praksa prestaje nakon Prve dinastije, vjerojatno zbog ekonomskih i praktičnih razloga.⁷ Ti su ljudi bili dio procesa koji se odvijao u ondašnjem Egiptu, stoga su jednako relevantni za razumijevanje staroegipatskog društva kao i njihovi vladari. Ignoriranje ove činjenice moglo bi dovesti do nepotpunog istraživanja i time do pogrešne slike ljudi koji su predmet

ovog istraživanja. Dakle, ovi zavisni grobovi igraju važnu ulogu u početku egipatske civilizacije.

Međutim, kompleksnost teme daleko je veća. Kao što su drugi već primijetili, a Alice Stevenson uredno formulirala,⁸ formiranje države u starome Egiptu nije bio homogen proces. Kako bi se taj proces shvatio u većim razmjerima, prvo se moraju proučavati njegovi dijelovi. Dakle, kao što tvrdi Stevenson za preddinastičko razdoblje,⁹ u obzir se moraju uzeti razlike u lokalitetima i regijama u Egiptu. Groblja toga razdoblja ilustriraju opisani fenomen; pogrebni običaji, vjerovanja koja ih podržavaju i grobni prilozii ukomponirani u njih sugeriraju različitost pristupa koji samo u širem smislu prate generalni obrazac, tj. zadani stil.¹⁰ U ovom ću radu nastojati dokazati svoju tezu da su zavisni grobovi ponekad bili unutar tih „zakona“. Takvo istraživanje omogućava potpunije razumijevanje individua ili grupa unutar pogrebnog konteksta te izvan ovozemaljskog života.¹¹ Zatim, kao što predlažu Smith i Barret,¹² može se donijeti zaključak o potencijalno stvorenim pogrebnim identitetima¹³ tih ljudi ili onih koji ih okružuju. Istraživanju sam ipak pristupio krajnje oprezno jer ne vjerujem da pogrebni identitet formiran na groblju mora nužno sugerirati identitet živih, nego radije njihov odnos jedan prema drugome – kao što sugeriraju Barret i Binford.¹⁴ Nastojat ćemo pružiti dublji uvid u dio egipatskog društva toga vremena, što će nam omogućiti na primjer amuleti oko grobnice Merneit.

Kratak pregled podataka

Tablica 1.	Aha	Đer	Đet	Merneit	Den	Aneđib	Semerket	Qa'a
Ukupno	46	597	443	144	181	64	83	45
Ukupno sve zajedno	1606 zavisnih grobova							

Opća pozadina teme

Prve zavisne grobove otkrio je i iskopavao Flinders Petrie u Abidosu pokraj kraljevskih grobova i pogrebnih palača koje su mogle biti povezane s ondašnjim bogom mrtvih – Khentamentiu.¹⁵ Snape smatra da zavisni grobovi zbog kulturnih aktivnosti nisu smješteni na litice u blizini, stoga su mogli usmjeriti svoju energiju na grobne priloge.¹⁶ Međutim, fenomen zavisnih grobova nije ograničen na ovaj lokalitet, već se proširio i u Donji Egipat, na taj način ujedinjujući dva prethodna kraljevstva.¹⁷ Tablice u nastavku predstavljaju kratak pregled podataka korištenih u ovom radu (Tablice 1 – 4). Prema navedenom, s vladarima Prve dinastije povezuje se 1606 zavisnih grobova s različitih lokaliteta: Abidos, Sakara, Tarkhan, Giza, Abu Roash i Abusir (Tablica 1).

Abidos

Tablica 2: Spomenici	Aha	Đer	Đet	Merneit	Den	Aneđib	Semerk et	Qa'a
Broj grobova	36	318	174	41	140	64	83 ¹⁸	40 ¹⁹
Pogrebne palače	I: 5(6) II: 2(3) III: 3	279	153	80	/	/	a/	/
Ukupno	46 (48)	597	327	121	140	64	83	40
Bilješke	Jedini poznati vladar s više pogrebnih palača ²⁰	Najviše zavisnih grobova	Jedini slučaj s više zavisnih oko pogrebne palače	Nema pogrebne palače, više zavisnih od prethodnika	Samo oko grobnice	Više od prethodnika		

Sakara

Drugi lokalitet po brojnosti zavisnih grobova je Sakara. Međutim, njezin položaj je drugačiji i nema pogrebnih palača na lokalitetu. Spomenici se povezuju s vladarima, ali se najvjerojatnije radi o grobnicama visokih dužnosnika.²¹ Na ovome području nalazi se ukupno 138 grobova, a predstavljeni su kronološki u tablici 2.

Tablica 3: Spomenici	Đet	Merneit	Den	Qa'a
Mastabe	3504: 62	3503: 20	3111: 1 3506: 10 Total 11	3500: 4 3505: 1 Total 5
Bilješke			Dužnosnik Sabu u 3111	Velikodostojnik Merka 3505 ²²

Drugi lokaliteti

Zavisni grobovi pronađeni su i na drugim lokalitetima, od kojih se svi nalaze u Donjem Egiptu. Većina tih lokaliteta ima samo nekoliko zavisnih grobova s iznimkom Gize. Kao i u Sakari, ovi zavisni grobovi okružuju grobove dužnosnika. Niti na jed-

nom lokalitetu nema struktura sličnima pogrebnim palačama, ali reflektiraju uniformniji stil građevina poput onoga u Sakari. Samo su dva vladara imali asociirane spomenike u drugim lokalitetima, dok je u Tarkhanu riječ o samo jednom vladaru.

Tablica 4: Spomenici	Đet	Den
Lokalitet 1	Giza V: 52	Abu Roash I: 7 Abu Roash VII: 7 Abu Roash XIII: ? Abu Roash XVII: 9
Lokalitet 2	Tarkhan 2038: 2	Tarkhan 2050: 3
Lokalitet 3		Abusir IV: ? Abusir XVII: 4
Ukupno	54	30

Podaci: daljnji kontekst

Opis seta podataka

Zavisne grobnice s ovih lokaliteta nisu iskopavane u isto vrijeme. Sakupljeni se podaci stoga razlikuju i nisu iste „kvalitete.“ Većina je zapisa napravljena u vrijeme kada je profesionalna arheologija bila tek u povojima, a metode koje se koriste danas nisu bile dostupne. Nadalje, svaki je istraživač bilježio različite aspekte, ovisno o vremenu u kojemu je živio ili osobnim razlozima. To se odražavalo u zapisima iskopavanja i informacijama izvučenih iz zavisnih grobova, često s lažnim ili nepotpunim interpretacijama. Takvi aspekti uzeti su u obzir u ovome radu koliko god je moguće, dok su neki uključeni zbog argumenata. To je učinjeno samo za situacije koje su evidentne iz zapisa, te na njihov ishod argumenta i interpretacije ne bi mogle utjecati nikakve promjene.

Materijal iz Abidosa uglavnom je objavio Flinders Petrie na početku 20. stoljeća. Zavisne grobnice oko grobova Prve dinastije loše su obrađene te sam se oslanjao na planove grobova s kraja objava.²³ Ti su planovi ukazali na prisustvo tipova grobova i priloga, poput vrsta posuda (kamene, keramičke, itd.), iako bez puno detalja. Petrije je nastojao opisati i objaviti „bogatije“ grobove sa zanimljivijim rezultatima, dok su oni manje privlačni bili zanemareni. Ne postoji arhivski materijal kojim bismo se mogli poslužiti pri istraživanju ove teme.²⁴

Materijalni ostaci iz pogrebnih palača u Sjevernom groblju (North Cemetery) pokazali su se korisnijima. Petrie je upotrijebio sličan pristup objavi,²⁵ ali u ovome sam slučaju mogao proučiti grobne kartice zavisnih grobova koje se nalaze u arhivu Petrie Museum of Egyptian Archaeology. Iako su neke od njih bile teško čit-

ljive, pružile su dovoljno detaljne opise svih individualnih grobnica za analizu na temelju nekoliko kategorija (npr. keramika, kamen, nakit, metal, tijelo, sarkofag, itd.). Ove su kategorije preuzete s originalnih Petrijevih kartica, a mogle bi predstavljati određeni istaknuti identitet.²⁶ Od svih Petrijevih iskopavanja u Sjevernom groblju samo je Ahina pogrebna palača omogućila nove zavisne grobnice. Podatke o njima objavila je Laurel Bestock,²⁷ a publikacija predstavlja detaljan opis grobova i grobnih priloga koji su iskopani po modernim standardima.

Tablica 5 ¹												
Tomb number (Petrie)	Disturbed	Body	coffin	Bricks	Chamber	Shaft	Pottery	Stone	Metal	Amulets	Beads	Notes
401	yes				N 39 E 57			fragments	knife (girth)			
420	no	Head to S Face to W Attitude Crouched Clothing none Sex M	22-24 wide, mud opwhite aut., wood some 43 1/3? long	10x5x3, walls mudded+mud roof	H 22 N 58		13 pots 6 long oval 2 round squat 4 bowls 1 saucer	1 alab bowl 1 cylinder	copper adze (in) between knee & toes 5 needles E of heel (out)			r. 1 flint flake in the corner 9 flint flakes with the needles 2 la. piun knives under skin bones handles brunts feet drawing on back

Podatke o zavisnim grobnicama iz Sakare objavio je Emery nakon publikacije Petrijevih izvještaja.²⁹ Objava je dovoljno detaljna i pruža korisnu količinu podataka, ali se Emeryijev rad uglavnom fokusirao na dokazivanju slučaja o Sakari kao mjestu pokopa ranodinastičkih vladara. Navedeno je utjecalo na publikaciju – i u opisu, i u interpretaciji.

Lokalitet Abu Roash iskopavali su i objavili u različito vrijeme Montet³⁰ i Klasens.³¹ Zabilježene i objavljene informacije zapravo su osnovni podaci, tj. dijelovi izvještaja s iskopavanja. Ovaj je izvještaj bio više fokusiran na centralne građevine nego na zavisne grobnice oko njih.

Grobnice u Gizi iskopavali su i Daressy i Petrie koji je podijelio materijal. Međutim, Petrie daje oba izvještaja u svojoj publikaciji,³² dok Daressy nudi vrlo malo informacija.³³ Kao i u prijašnjim slučajevima fokus je stavljen na mastabu nauštrb njezinih zavisnih grobnica, ali Petrie svejedno daje puno informacija koje je bilo moguće izvući. Svaki grob promatran je arhitekuralno, a svi njegovi grobni priloziloz zabilježeni su i detaljno analizirani.

Lokalitet Abusir pruža samo sedam zavisnih grobova i njihova publikacija raširena je u nekoliko radova Ali Radwana.³⁴ Međutim, izvještaji nisu ni približno toliko detaljni kao Petrijevi ili Emeryijevi. Kao i kod drugih slučajeva manjih lokaliteta, informacije su preuzete iz osnovnog izvještaja s iskopavanja; predstavljene su bez interpretacije, a fokusiraju se na velike središnje grobnice. Podaci se ne razlikuju puno od drugih primjera.

Informacije o Tarkhanovim zavisnim grobnicama ponovno su Petrijeva publikacija³⁵ te odgovaraju njegovim uobičajenim metodama: predstavljen je detaljan opis sadržaja grobnice i proces izgradnje, iako su informacije često razbacane na nekoliko stranica s prekidima. Međutim, pruža dovoljno podataka poput arhitektonskih karakteristika, usmjerenja tijela i grobnih priloga.

Problemi s podacima: pljačke grobova, rana osteologija i istraživači

Većina zavisnih grobova pretrpjela je teško pljačkanje. Grobnice u Abidosu te u Umm el-Qa'abu i Sjevernom groblju pretrpjele su više štete od onih u Sakari. Prema materijalnim ostacima ne razlikuju se puno, kao što argumentiraju Castillos, Stevenson³⁶ i podaci u sistemu rangiranja (vidi tablu 5). Zaključci su se ponekad donosili na temelju superstruktura iz Sakare koji su mogli imati slične strukture³⁷ ili samo tumule.³⁸ Međutim, bila je moguća samo usporedba veličina grobova i njihovo grupiranje, poput Djerovog slučaja u nekoliko skupina.³⁹

Za zavisne grobnice na drugim lokalitetima istraživači su pružili malo informacija o eventualnim oskrvrnućima. Oskudni tragovi grobnih priloga mogu sugerirati počinjenu pljačku. S druge strane, isto tako mogu ukazivati na nemogućnost opskrbljivanja s više grobnih priloga u manjim nekropolama toga doba, ili pak na izbor ljudi koji su bili odgovorni za ukop.

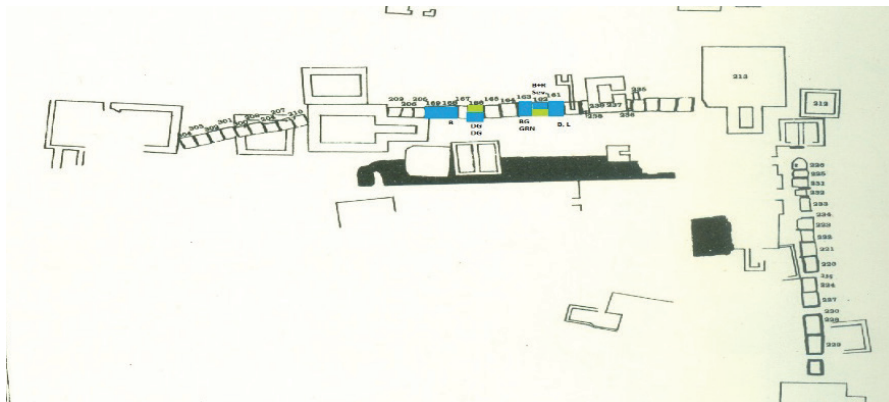
Zaključak

Rad se prvenstveno fokusira na vrijeme formiranja države u ranodinastičkom Egiptu. Problem koji sam prepoznao odnosi se na generalni interes prema vladarima toga doba, dok su njihovi podanici puno manje zastupljeni. Istraživanje je pokazalo da proces formiranja države nije bio homogen, nego je uključivao različite slojeve društva, poput onih iz elitnih zavisnih grobova. Međutim, i oni se mogu smatrati uniformnima samo na generalnoj razini, dok fokusiranje na manje jedinice opovrgava tu ideju. Točnije, podaci ukazuju na različite slojeve ovoga nivoa društva. Glavno istraživačko pitanje istražuje odnose između tih ljudi, tj. implikacije njihova promjenjivog grupiranja i individualnosti. Uzimajući u obzir njihove grobne priloge, propitali smo ideje iz pogrebnih zapisa o zaključenim pretpostavkama pokojnikova životnog identiteta. Prilozi su postavljeni u međusobni kontekst kako bi se uspostavile uzročno-posljedične veze na koje ukazuju podaci. Međutim, nisu se mogli proučiti svi navedeni zavisni grobovi, zbog njihove prirode koja se razlikovala od definicije zavisnih grobova. Obrasci i priroda odnosa mogli su se ustanoviti upotrebom različitih metoda koji su bile najkorisnije za ove podatke, poput individualističkog pristupa.

Prezentirani podaci nude također uvid u varijabilne brojeve zavisnih grobova na različitim lokalitetima. Međutim, nerijetko je riječ o nepotpunim podacima zbog okolnosti kao što su pljačke grobova, nedovoljno kvalitetna rana iskopavanja, pristranost i površno objavljivanje. S druge strane, dostupni podaci bili su dovoljni kako bi se postavila i testirala hipoteza.

Analiza podataka potvrdila je da pribavljeni podaci nude uvid u pitanje o odnosima nekih karakteristika baziranim na elementima poput usmjerenja tijela, veličini i vrsti sarkofaga, broju keramičkih posuda, specijalnih priloga, itd. (v. Ta-

blicu 5). Kako se može iščitati iz statistike, postojali su primjeri grupiranja s nekim predmetima, poput „grupe amuleta i nakita“ kod Merneit (v. Sliku 1), dok drugima odgovaraju standardni prilozi i ne ukazuju na ništa više. Nadalje, neki prezentiraju potpuno individualne kontekste, ali unutar većih i širih okolnosti.

sl. 1: Prikaz grupiranja amuleta i nakita u zavisnim grobovima Merneit

Konačno, informacije su potom upotrijebljene kako bi se ustanovilo što ta kva grupiranja ili individualnost znače u širem kontekstu. Drugi primjeri – poput pozicioniranja zavisnih grobova, njihova raširenost u Egiptu, inovacije u arhitekturi inedostatci dobnih obrazaca – impliciraju puno varijacija. Dakle, varijabilnost bi se mogla promatrati kroz razlike u vjerovanjima, običajima, lokalnim i regionalnim varijacijama; što nas dovodi do zaključka da je generalni obrazac kod zavisnih grobova upravo individualnost. Međutim, oni nisu uvijek bili povezani direktno s pokojnikovim identitetom, iako smatram da su postojali i takvi primjeri, poput palice za ples (Djer 791). Naposlijetku, ovaj se obrazac proučavao s početnom pretpostavkom o postojanju ljudskih žrtava. Određeni podaci predstavljaju indicije na Reisnerove prethodne implikacije u prostornoj analizi: moguće je da nisu svi pokojnici u zavisnim grobovima bili žrtvovani.⁴⁰

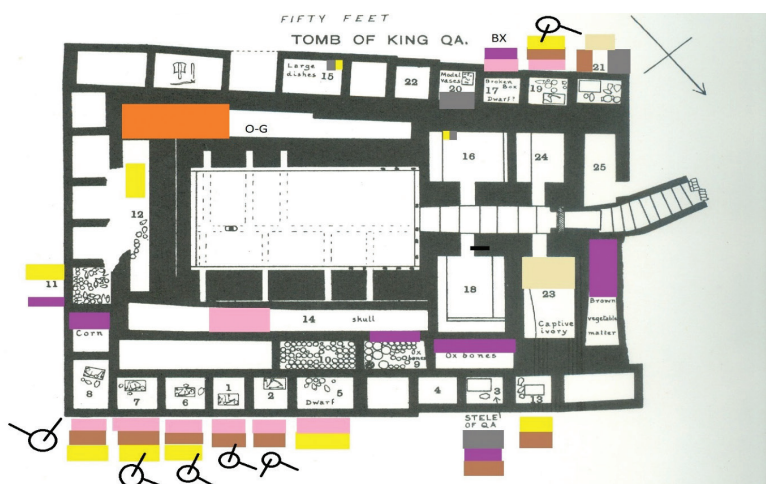
Postavljanje zavisnih grobova u širi kontekst

Kako pokazuju podaci, pogrebna analiza zavisnih grobova uvelike je varirala u mnogim aspektima od originalne hipoteze. Naprimjer, status pokojnika ne reflektiraju ni zakopani prilozi (kao što je smatrao Trigger⁴¹), ni njihov broj (kao što je smatrao Vaudou⁴²). Oni zapravo simboliziraju prirodu odnosa između pokojnika i živih, tj. materijalnu ekspresiju ideologija i načina razmišljanja.⁴³ To je također vidljivo ako se uzme u obzir uništavanje pogrebnih palača;⁴⁴ pretpostavka zavisnih grobova u okruženju nije se odnosi na fizičku strukturu, već na transformiranu ideju o zagrobnom životu koji je moguć jedino s onodobnim vladarem.⁴⁵ Stoga su upotrijebljeni prilozi bili odgovarajući u odnosu na takav kontekst, te ne predstavljaju siromaštvo.⁴⁶

Smatram da su zavisni grobovi također predstavljali ekspresiju moći, ali ne i kraljevski kontekst u svim slučajevima,⁴⁷ bez obzira na Bestockin prijedlog o ekskluzivnosti.⁴⁸ Model *publike*⁴⁹ nije održiv u slučaju zavisnih grobova. Međutim,

on ne implicira razliku u generalnoj strukturi društva, kako smatra Wengrow, već ukazuje na „jedno društvo ritualnih glumaca koji ostvaruju ekstenzivnu kontrolu nad zemljom.“⁵⁰ Podaci iz ovoga rada podupiru tu ideju i istraživanja autora poput Spencera koji su pručavali sličnosti između priloga na različitim lokalitetima.⁵¹ Neki autori – naprimjer Kemp – ističu razliku u bogatstvu u Abidosu.⁵² Drugi su također primijetili sličnosti u gradnji spomenika,⁵³ što odgovara generalnom obrascu koji, uz iznimke, slijede podaci. Međutim, kao što ističe Grajetzki, ovo nije slučaj svih karakteristika, poput nedostatka osobnih ukrasnih predmeta u Sakari.⁵⁴

Nezavisni aspekt zavisnih grobova može se primijetiti, primjerice, u arhitektonskim karakteristikama kao što su uvođenje stepeništa,⁵⁵ a koje zavisne grobnice nisu slijedile. Navedeno bi moglo ukazivati na rastuću moć tih ljudi, što je dovelo do promjena na kraju dinastije (v. Sliku 2 gdje su zavisni grobovi spojeni s vladarima).⁵⁶ Međutim, ti su odnosi obostrani u generalnom obrascu između vladara i njegovih podanika, kao što se vidi iz podataka;⁵⁷ svaki je ovisan o drugome, suprotno od onoga što sugeriraju Van Buren i Richards ili Baines.⁵⁸ Dakle, ideja o manipulaciji pokojnika u svrhu legitimizacije vladara, koju je iznio Parker Pearson, samo je djelomično prisutna u ovome slučaju.

Sl 2: Prikaz grobnice vladara Qa'a, u kojem je očito povezivanje zavisnih grobova s vladarima.

S druge strane, ono predstavlja odvajanje od drugih društvenih grupa, slično kasnijim primjerima iz Staroga kraljevstva.⁶⁰ Međutim, čak ni ovdje nema ustaljenog obrasca s obzirom da niti jedan grob nije identičan drugome,⁶¹ već se u mnogočemu razlikuju. Kao u slučaju preddinastičkog groblja u Gerzi, lokalno nije nužno predstavljalo globalni obrazac. Bio je to i slučaj s ukopima djece u ranodinastičkom dobu, kako je primijetio Castillos. Muškarci i žene mogli su biti pozicionirani na isti način, ili pak grupirani kao na groblju Naga ed-Deir.⁶² S obzirom da ima dokaza o kontinuiranoj praksi,⁶³ navedeno je možda slijed ranijih obrazaca u preddinastičkom razdoblju, kao što sugerira Savage. S druge strane, uočena je i velika mogućnost jedinstvenosti, na što ukazuju primjeri grobova koji uopće nisu okupirani.⁶⁴

Izbor iz bibliografije

- Baines, John. 1995. Origins of Egyptian kingship. U *Ancient Egyptian Kingship*, ur. D. O'Connor and D. P. Silverman, 95-156. Leiden: Brill.
- Bard, K. A., 1999. Early Dynastic Period. U *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, ur. K. A. Bard, 32-37. London i New York: Routledge.
- Bestock, Laurel. 2007. Finding the First Dynasty Royal Family. U *The Archaeology and Art of Ancient Egypt: Essays in Honor of David B. O'Connor*, ur. Z. Hawass and J. Richards, 99-108. Cairo: Conseil Suprême des antiquités de l'Égypte.
- Bestock, Laurel. 2008. The Evolution of Royal Ideology: New Discoveries from the Reign of Aha. U *Egypt at its Origins 2: Proceedings of the International Conference "Origin of the State. Predynastic and Early Dynastic Egypt"*, Toulouse (France), 5th-8th September 2005, ur. B. Midant-Reynes and Y. Tristant, 1091-1106. Leuven: Peeters.
- Bestock, L., 2009. *The Development of Royal Funerary Cult at Abydos: Two Funerary Enclosures from the Reign of Aha*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Bestock, L. 2011. The First Kings of Egypt: The Abydos Evidence. U *Before the Pyramids. The Origins of Egyptian Civilization*, ur. E. Teeter, 139-148. Chicago, IL: Oriental Institute.
- Binford, Lewis Roberts. 1971. Mortuary practices: their study and their potential. U *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices*, ur. J. Brown, 6-29. Washington DC: Memoir of the Society for American Archaeology 25.
- Castillos, J. J., 1982. *A Reappraisal of the Published Evidence on Egyptian Predynastic and Early Dynastic Cemeteries*. Toronto: nema izdavača.
- Castillos, J. J. 1983. *A Study of the Spatial Distribution of Large and Richly Endowed Tombs in Egyptian Predynastic and Early Dynastic Cemeteries*. Toronto: nema izdavača.
- Daressy, G., 1905. Un édifice archaïque à Nezlet Batran. *Annales du service des Antiquités de l'Égypte* 6: 99-106.
- Davies, D. J., 2000. Classics Revisited Robert Hertz: The social triumph over death. *Mortality: Promoting the interdisciplinary study of death and dying* 5: 97-102.
- Dębowska-Ludwin, J., 2009. Burial custom in Lower Egypt in the Pre- and Early Dynastic periods. *Recherches Archéologiques* 1: 601-604.
- Edwards, I. E. S., 1971. The Early Dynastic Period in Egypt. U *The Cambridge Ancient History*, 3. izdanje, ur. I. E. S. Edwards, C. J. Gadd and N. G. L. Hammond. Cambridge: Cambridge University Press.
- Emery, W. B., 1954. *Excavations at Sakkara. Great Tombs of the First Dynasty* 2. (EES 46). London: Egypt exploration society.
- Engel, E-M., 2008. The royal tombs at Umm el-Qa'ab. *Archéo-Nil* 18: 30-41.
- Frood, E., 2010. Social structure and daily life: Pharaonic. U *A companion to ancient Egypt*, ur. A.B. Lloyd, 469-490. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Grajetzki, W. 2003. *Burial customs of ancient Egypt: Life in death for rich and poor*. London: Duckworth.
- Jeffreys, D. and Tavares, A. 1994. The historic landscape of Early Dynastic Memphis. *MDAIK* 50: 143-73.
- Jeffreys, David G. 2010. Regionality, cultural and cultic landscapes. U *Egyptian Archaeology*, ur. W. Wendrich, 102-118. Chicester: Wiley-Blackwell.
- Kemp, B. J., 1966. Abydos and the Royal Tombs of the First Dynasty. *The Journal of Egyptian Archaeology* 52: 13 – 22.

- Kemp, B. J., 1967. The Egyptian 1st Dynasty Royal Cemetery. *Antiquity* XLI: 22-32.
- Klasens, A., 1960. The excavations of the Leiden Museum of Antiquities at Abu-Roash. Report of the third season: 1959, part 2. *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden* 41: 108-128.
- Martin, G., 2011. *Private Stelae of the Early Dynastic Period from the Royal Cemetery at Abydos*. Wiesband: Harrassowitz.
- Metcalfe, P. and Huntington, R., 1979. *Celebrations of death: The Anthropology of Mortuary Belief*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Montet, P., 1938. Tombeaux de la Ière et de la IVe dynasties à Abou-Roach. *KÉMI* 7: 11-69.
- Morris, Ellen F. 2008. Sacrifice for the State: First Dynasty Royal Funerals and the Rites at Macramallah's Rectangle. U *Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*, ur. N. Laneri, 15-38. Chicago: The University of Chicago Press.
- O'Connor, David. 2000. Society and individual in early Egypt. U *Order, legitimacy, and wealth in ancient States*, ur. J.E. Richards and M. van Buren, 21-35. New York: Cambridge University Press.
- O'Connor, D., 2003. Origins of the pyramids. U *The Seventy Great Mysteries of Ancient Egypt*, ur. B. Manley. London: Thames and Hudson, 45-49.
- O'Connor, David. 2006. The Ownership of Elite Tombs at Saqqara in the First Dynasty. U *Studies in Honor of Ali Radwan*, ur. Z. Hawass, S. Bedier and K. Daoud, 223-231. Cairo: Conseil Suprême des Antiquités de l'Égypte.
- O'Connor, David. 2009. *Abydos: Egypt's First Pharohs and the Cult of Osiris*. London: Thames and Hudson.
- Parker Pearson, M., 1982. Mortuary practices, society and ideology: an ethnoarchaeological study. U *Symbolic and Structural Archaeology*, ur. I. Hodder, 99-113. Cambridge: Cambridge University Press.
- Parker Pearson, M., 1993. The Powerful Dead: Archaeological Relationships between the Living and the Dead. *Cambridge Archaeological Journal* 3: 203-229.
- Petrie, W. M. F., 1900. *The Royal Tombs of the First Dynasty*. Part I. London: Egypt Exploration Fund.
- Petrie, W. M. F., 1901. *The Royal Tombs of the Earliest Dynasties*. Part II. London: Egypt Exploration Fund.
- Petrie W. M. F. 1907. *Gizeh and Rifeh*. London: BSAE 13.
- Petrie, W. M. F., 1914. *Tarkhan 2*. (BSAE 26). London: British School of Archaeology in Egypt, University College etc.
- Petrie, F., 1925. *Tombs of the courtiers and Oxyrhynkos*. London: British School of Archaeology in Egypt.
- Radwan, A., 1991. Ein Treppengrab der 1. Dynastie aus Abusir. *MDAIK* 47: 305-308.
- Radwan, A., 1995. Recent excavations of the Cairo University at Abusir: A cemetery of the 1st Dynasty. U *Gedenkschrift für Winfried Barta*, ur. D. Kessler and R. Schulz, 311-314. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Radwan, A., 2000. Mastaba XVII at Abusir (First Dynasty) preliminary results and general remarks. U *Abusir and Saqqara in the Year 2000*, ur. M. Bárta and J. Krejčí, 509-514. Prague: Academy of Sciences of the Czech Republic, Oriental Institute.
- Radwan, A., 2003. Some remarks concerning the superstructure of some mastabas at Abusir. U *Egyptology at the Dawn of the Twenty-first Century. Proceedings of the Eighth International Congress of Egyptologists, Cairo 2000*. 1. Archaeology, ur. Z. Hawass, 377-379. Cairo: American University in Cairo Press.
- Reisner, G. A., 1936. *The development of the Egyptian tomb down to the accession of Cheops*. Cambridge: Harvard University Press.
- Richards, J. E. and van Buren, M., 2000. Introduction: ideology, wealth, and the comparative study of "civilization." U *Order, legitimacy, and wealth in ancient States*, ur. J.E. Richards and M. van Buren, 3-12. New York: Cambridge University Press.

- Roth, Ann Macy. 1993. Social Change in the Fourth Dynasty: The Spatial Organization of Pyramids, Tombs, and Cemeteries. *Journal of the American Research Center in Egypt* 30: 33-55.
- Savage, S.H. 2000. The status of women in predynastic Egypt as revealed through mortuary analysis. U *Reading the Body: Representations and Remains in the Archaeological Record*, ur. A. Rothman, 77-92. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Smith, A. T., 2008. The Politics of Loss: Comments on a Powerful Death. U *Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*, ur. N. Laneri, 163-166. Chicago: The University of Chicago.
- Snape, S. R., 1986. *Mortuary Assemblages from Abydos*. Ph.D.diss., University of Liverpool.
- Spencer, A. J., 1993. *Early Egypt: The Rise of Civilization in the Nile Valley*. London: British Museum Press.
- Stevenson, A., 2007. The aesthetics of Predynastic Egyptian burial: Funerary performances in the fourth millennium BC. *Archaeological Review from Cambridge* 22: 76-92.
- Stevenson, A., 2009a. Predynastic Burials. U *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, ur. W. Wendrich, 1-10. Los Angeles: Department of Near Eastern Languages and Cultures.
- Stevenson, A., 2009b. Social relationships in predynastic burials. *The Journal of Egyptian Archaeology* 95: 175-192.
- Stevenson, A., 2009c. *The Predynastic Cemetery of el-Gerzeh: Social Identities and Mortuary Practices*. Leuven: Peeters.
- Stevenson, Alice, 2009d. The Predynastic cemeteries of Abydos. *Egyptian Archaeology* 34: 25–26.
- Trigger, B. G., Kemp, B. J., O'Connor, D. and Llyod, A. B., 2001. *Ancient Egypt: A social history*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vandier, J., 1952. *Manuel d'Archéologie Égyptienne. Les époques de formation. Les trios premières dynasties*. Paris: Éditions A. et J. Picard et C14.
- Vaudou, E., 2008. Les sépultures subsidiaires des grandes tombes de la Ire dynastie égyptienne. *Archéo-Nil* 18: 149-165.
- Wengrow, D. 2006. *The Archaeology of Early Egypt: Social Transformation in North-East Africa*, 10,000 to 2650 BC. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilkinson, T., 1999. *Early Dynastic Egypt*. London: Routledge
- Bilješke**
- 1 Wengrow 2006; Wilkinson 1999; Morris 2007; O'Connor 2000.
 - 2 Wengrow 2006, 218.
 - 3 Bestock 2011, 137; Trigger et al. 2001, 52 [1983]; Martin 2011, 2.
 - 4 Bestock 2007; Trigger et al. 2001, 60 [1983]; Van Buren and Richards 2000, 3.
 - 5 Martin 2011, 2.
 - 6 Morris 2007, 171.
 - 7 Wilkinson 1999, 195.
 - 8 Stevenson 2009a, 123-124.
 - 9 Stevenson 2009b, 192.
 - 10 Trigger et al. 2001, 60 [1983]; Davies 2000, 97; Parker Pearson 1982, 100.
 - 11 Assmann 2005, 8.
 - 12 Smith 2008, 164; Barret 1990, 179.
 - 13 Stevenson 2009b, 51
 - 14 Barret 1990, 187; Binford 1971, 14-15; također Davies 2000, 99; Stevenson 2009b, 48, 51.
 - 15 Edwards 1971, 22; vidi također Spencer 1993, 71; Kemp 1966, 13
 - 16 Snape 1986, 96.
 - 17 Edwards 1971, 1; Kemp 1967, 23; Jeffreys 2010, 102.
 - 18 Neki od tih su skladišta, a ne zavisne grobovi, ali zbog pljačke nemoguće je preciznije odrediti. Skladišta su veća i bliže sredini vjerojatno. S obzirom na to, broj predstavlja broj komora.
 - 19 Isti slučaj kao i kod Semerketa, vidi fn. 18.
 - 20 Bestock (2008 1100; 2009, 98-99) predlaže da se druge pogrebne palače mogu atribuirati različitim ljudima, vjerojatno iz grobova B13 i B14. Ne slažem se s tom hipotezom, nego smatram da se sva tri odnose na Ahu na temelju nastavka prethodne prakse koja je i dalje prisutna u ovome slučaju, gdje su grobnice bile sastavljene od nekoliko razdvojenih komora. Nadalje, nema nikakvih veza između grobnih priloga palača i predložene atribucije B13 i B14. Iz toga razloga, tri palače se mogu povezati s tri komore njegove grobnice

- 21 kao što predlaže Morris 2008, 19.
- 22 Bard 1999, 32-33; also O'Connor 2006.
Problem asociranja vidi O'Connor 2005; vidi također
- 23 Vaudou 2008, 160.
- 24 Petrie 1900 pl. LX, LXI; Petrie 1901 pl. LIX-LXII
Proučio sam Petrijev dnevnik sa iskopavanja iz Petrie
Museum of Egyptian Archaeology, ali nisam pronašao
relevantne podatke.
- 25 Petrie 1925.
- 26 Vidi tablu 5 ; također Wengrow 2006, 224.
- 27 Bestock 2007, 2009.
- 28 Tablica je namjerno prezentirana na engleskom, u
kojem je obliku originalno napravljena.
- 29 Emery 1954; 1958; 1959.
- 30 Montet 1938.
- 31 Klasens 1960.
- 32 Petrie 1907.
- 33 Daressy 1905.
- 34 Radwan 1991; 1995; 2000; 2003.
- 35 Petrie 1914.
- 36 Castillos 1983; Stevenson 2009c, 9.
- 37 Kemp 1966, 13; O'Connor 2009, 151.
- 38 Wengrow 2006, 252.
- 39 Kemp 1967, 25; Reisner 1936, 81, 84; Wengrow 2006,
40 255.
- 41 Reisner 1936.
- 42 Trigger et al. 2001, 69 [1983].
- 43 Vaudou 2008, 152.
- 44 Smith 2008, 165; Frood 2010, 469.
- 45 O'Connor 2003, 47.
- 46 Roth 1993, 52; Wengrow 2006, 244.
- 47 Stevenson 2009b, 190.
- 48 Osim u Abidosu.
- 49 Bestock 2009, 23; O'Connor 2009, 150; Vaudou 2008,
152. Predložio je David Wengrow, 2006. Smatra da su
grobovi koji su bliži vladaru ujedno i bogatiji, važniji,
što se s obzirom na grobne priloge i raspored grobova
pokazalo netočnim. Model „publike“ vizualizira
situaciju kroz moderne primjere poput skupljih karata
u kazalištu bliže pozornici.
- 50 Wengrow 2006, 257-258; vidi također Spencer 1993,
93; Engel 2008, 36
- 51 Spencer 1993, 91; Morris 2007, 186-187; Wengrow
2006, 244.
- 52 Kemp 1967, 26.
- 53 Engel 2008, 36; Vaudou 2008, 157; Jeffreys and Tavares
1994, 144.
- 54 Grajetzki 2003, 11; vidi također O'Connor 2009, 139
za vanjski utjecaj.
- 55 Den; Kemp 1967, 22; Vandier 1952, 626.
- 56 Kemp 1967, 31; Roth 1993, 51; Vaudou 2008, 162.
- 57 Za raličito vidi Roth 1993, 52-53.
- 58 Van Buren and Richards 2000, 3; Baines 1995, 132-
133; vidi također Jeffreys 2010, 105.
- 59 Parker Pearson 1982, 101, 112; 1993, 203, 226.
- 60 Suprotno Kemp 1967, 30; Baines 1995, 130; Stevenson
2007, 79.
- 61 Usporedi sa Stevenson 2009c, 140.
- 62 Castillos 1982, 173, 177; 1983, 9; također Dębowska-
Ludwin 2009, 604.
- 63 Savage 2000, 78, 89, suprotno 90; vidi također
Stevenson 2009d, 26.
- 64 Martin 2011, 2; Metcalf and Huntington 1979, 142.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 12 2017.

12

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 12 2017.

Pro Tempore

Pro tempore
Časopis studenata povijesti
godina XII, broj 12, 2017.

Glavni i odgovorni urednik
Porin Šćukanec Rezniček

Uredništvo
Mislav Barić, Lucija Balikić, Lucija
Bakšić,
Ivan Grkeš, Ivana Nodilo, Tomislav
Kunštek

Urednici pripravnici
Tea Miroslavić, Josip Humjan

Redakcija
Mislav Barić, Lucija Balikić, Lucija
Bakšić, Ivan Grkeš, Ivana Nodilo,
Tomislav Kunštek, Tea Miroslavić, Josip
Humjan

Tajnica uredništva
Lucija Balikić

Recenzenti
dr. sc. Iskra Iveljić
dr. sc. Tomislav Galović
dr. sc. Nataša Štefanec

Lektura i korektura
Ana Peček
Ivana Klindić

Dizajn i priprema za tisak
Iva Pezić

Prijevod s engleskog jezika
Marko Lovrić
Marta Brkljačić
Porin Šćukanec Rezniček

Prijevod s češkog jezika
Maja Janković

Izdavač
Klub studenata povijesti - ISHA Zagreb

Tisak
Grafokor d.o.o.
J. Mokrovića 6
10090 Zagreb
tel: +385 1 379 44 22
fax: +385 1 379 44 66
www.grafokor.hr

Naklada
Tiskano u 50 primjeraka

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim
radovima izražavaju isključivo stavove
autora i ne predstavljaju nužno stavove
i mišljenja uredništva i izdavača.
Izdanje časopisa ostvareno je uz
novčanu potporu Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu.

Časopis je besplatan.
Dostupno na <http://hrcak.srce.hr/>

Adresa uredništva:
Klub studenata povijesti - ISHA
Zagreb (za: Redakcija „Pro tempore“),
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

E-mail:
pt.redakcija@gmail.com
psreznic@gmail.com